

§ 1. Правовий статус особи

Правовий статус особи — це система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує своє поведінку в суспільстві.

Терміни «особа», «людина», «громадянин» вживаються конституцією і законодавством. У соціальному плані вони означають членів суспільства. У політичному плані відповідно до конституції особа виступає як громадянин, особа без громадянства, іноземний громадянин, біженець або змушений переселенець. Під правовим становищем особи розуміється юридичний статус громадянина. Правовий статус особи без громадянства, іноземного громадянина — самостійні категорії, однак, зважаючи на те що вони формуються на основі правового становища громадянина певної держави, доцільно говорити про правове становище особи в цілому. Поняття «правовий статус особи» і «правове становище особи» є рівнозначними'.

Правове становище людини і громадянина, як у цілому, так і окремо, обумовлюється особливостями соціального статусу, що існує в даний період розвитку суспільства і держави. Соціальний статус особи залежить від сутності соціального укладу, в умовах якого він складається і функціонує. На нього впливає безліч факторів. Основними з них є праця і власність як основа формування громадянського суспільства. У перспективі праця (що створює для кожного гідний суспільному прогресу стандарт життя) і власність (що розвивається і примножується в різноманітних формах і видах) визначатимуть місце і роль людини в суспільстві, її соціальний і юридичний статус.

Правовий статус особи відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу свободи особи. Він ґрунтуються на сучасному вченні про свободу, в підвалинах якого лежать такі ідеї.

1. Усі люди вільні від народження, і ніхто не має права відчужувати їх природні права. Забезпечення і охорона цих прав є головним обов'язком держави.
2. Свобода особи полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншій особі.
3. Межі свободи можуть визначатися законом, який відповідає праву, а право є мірою

свободи.

4. Обмеження прав є можливим виключно з метою сприяння досягненню загального добробуту в демократичному суспільстві.

Особа перетворюється на суб'єкта права не автоматично. Вона визнається такою законами держави і насамперед її конституцією. Для успішного реформування суспільства і держави в демократичному напрямку необхідно, щоб правовий статус особи був юридичне чітким, вбирає у себе загальнолюдські досягнення в галузі прав людини.

У трактуванні правового статусу особи серед вчених немає єдності. Нерідко до його структури вводяться, крім прав, свобод, обов'язків, ще й громадянство, законні інтереси, гарантії[1]. Зазначені категорії є або передумовами правового статусу, або його умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру.

Відомо, що інтерес[2] передує правам і обов'язкам незалежно від того, чи знаходить він пряме закріплення в законодавстві, чи просто підлягає правовому захисту з боку держави. Як категорія позаправова або «доправова» інтерес закріплюється не тільки в конкретних правових розпорядженнях, а й у принципах права. Він сприяє формуванню правової настанови особи. Можливо виділення законного інтересу як елемента структури соціального, а не правового статусу.

Громадянство як певний політико-юридичний стан є передумовою набуття індивідом правового статусу громадянина конкретної держави в повному обсязі. Воно визначає формування правового становища особи і особливостей конституційних основ її статусу.

Гарантії реалізації прав і обов'язків істотно впливають на зміст і соціальне значення правового статусу особи. Без створення державою умов для здійснення прав, свобод, обов'язків вони залишаються «заявами про наміри». Однак загальносоціальні (економічні, політичні, ідеологічні та ін.) і спеціально-соціальні (юридичні) гарантії є факторами реалізації правового статусу особи, а не елементами структури його системи.

Існують різні підходи до питання про співвідношення правосуб'єктності і правового статусу: одні вчені вважають правосуб'єктність передумовою правового статусу, другі склонні включати її в правовий статус як структурний елемент, треті називають пра-восуб'єктність більш об'ємною категорією, яка вбирає в себе правовий статус[3].

Правосуб'єктність (праводієздатність) належить до умов набуття правового статусу, тому що вона полягає в здатності особи мати права, виконувати обов'язки, нести відповідальність. Однак цим її призначення не вичерpuється. Без правосуб'єктності неможливо визначити правовий статус фізичної і юридичної особи: спеціальна правосуб'єктність впливає на спеціальний статус, а індивідуальна правосуб'єктність значною мірою характеризує індивідуальний статус. Правосуб'єктність сприяє встановленню відмінності правового статусу від інших соціальних статусів особи — економічного, політичного, етнічного та ін.

Термін «правосуб'єктність» застосовується до суб'єктів права — учасників правовідносин. Термін «правовий статус» вживається для характеристики правового становища особи в цілому. Припускаючи наявність правосуб'єктності, правовий статус особи є свого роду інструментом, який систематизує норми про суб'єкта права (його права, свободи, обов'язки, відповідальність) і приводить їх у стійкий стан. Тому правосуб'єктність як важливий «опорний» інститут (фундамент) набуття правового статусу фізичною або юридичною особою може бути включена до складу правового статусу.

Правовий статус громадянина, іноземця чи особи без громадянства безпосередньо виражає його правосуб'єктність, котру, як записано в Загальній декларації прав людини ООН, зобов'язані визнавати всі держави. Він містить у собі основні невідчу-жувані права людини, як правило, закріплені в конституції демократичної держави (див. про правосуб'єктність у главі 18 «Правовідносини. Юридичні факти»).

Юридична відповідальність також є елементом правового статусу, що особливо виявляється при аналізі спеціального статусу посадової особи. Вторинність юридичної відповідальності стосовно суб'єктивного юридичного обов'язку не виключає необхідності розглядати її як структурний елемент правового статусу.

Структура правового статусу особи може бути представлена у вигляді таких елементів:

- правосуб'єктність;
- права;
- свободи;
- обов'язки;
- відповідальність (має вторинний характер — реалізується в результаті вчиненого правопорушення або в зв'язку з невиконанням компетенції чи перевищеннем її обсягу. В останньому разі йдеться про правовий статус посадової особи).

Правовий статус мають будь-яка особа, відокремлені групи осіб, а також сукупність всіх осіб у суспільстві в цілому — громадянське суспільство (народ) (див. § «Правовий статус народу (громадянського суспільства)»).

Види правових статусів особи:

загальний

спеціальний

індивідуальний

Загальний

- статус особи як громадянина держави закріплений у конституції і конституційних законах. Він є загальним, узагальненим і однаковим для всіх незалежно від національності, релігійних переконань, соціального стану; характеризується стабільністю і визначеністю; передбачає рівність прав і обов'язків громадян, рівність їх перед законом; є зasadничим для всіх інших; є основою для набуття конкретних суб'єктивних прав, покладення обов'язків і несення відповідальності

Спеціальний

- статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відокремленої за певним юридико-значущим началом (родом діяльності, віком та ін.), який наділений відповідно до законів та інших нормативних актів спеціальними, додатковими, правами і обов'язками, обумовлений особливостями становища особи і потребами її функціональної спеціальної активності (студент, пенсіонер, військовослужбовець, посадова особа та ін.); є загальним для певного кола осіб. Спеціальний статус доповнює (статус депутата) або обмежує (статус рецидивіста) загальний правовий статус, тобто коректує його. На відміну від загального статусу, який є постійним, спеціальний статус має минущий характер

Індивідуальний

- статус особи як індивідуума, який становить персоніфіковані права і обов'язки в їх конкретних, природних і набутих здібностях і особливостях (стать, вік, родинний стан, стан здоров'я, релігійні переконання тощо), відрізняється рухливістю: змінюється відповідно до тих змін, що відбуваються в житті людини

Виходить свого роду «мотрійка», яка складається із трьох видів статусів у одного суб'єкта права. Вони нашаровуються один на одного і на практиці нероздільні. В основі всіх статусів знаходиться статус людини (відповідно до міжнародних прав людини). Загальний правовий статус у всіх громадян — один, спеціальних статусів (різноманітних) — багато, індивідуальних -стільки, скільки осіб проживає в державі.

Правове становище конкретної фізичної особи може розглядатися як suma загального, спеціального та індивідуального статусів, співвідношення яких варіюється залежно від конкретних ситуацій.

Слід зазначити, що спеціальні статуси, які конкретизують загальний правовий статус на рівні окремих соціальних груп, відрізняються різноманітнішою галузевою гамою, ніж загальний статус, який визначається конституцією.

Спеціальні статуси можуть міститися в рамках однієї галузі права (наприклад, державно-правовий статус депутата, цивільно-правовий статус підприємця, трудовий статус пенсіонера, процесуальне-правові статуси експерта-криміналіста, обвинуваченого

та ін.) або мати комплексний характер (статус посадової особи, неповнолітнього, військовослужбовця та ін.).

Відмежування спеціального статусу однієї особи від усіх інших осіб здійснюється у площині її правосуб'єктності, головним чином дієздатності, оскільки правозадатність є однаковою і рівною для всіх. Так, право на заняття підприємницькою діяльністю і на створення акціонерного товариства — елемент правозадатності кожного, однак реалізувати його може лише особа, яка належить до соціальної групи підприємців. Тут виявляється специфічна дієздатність, яка може бути як внутрішньогалузевою (у такому разі вона виступає особливим видом галузевої дієздатності), так і міжгалузевою. Вона впливає на співвідношення спеціального статусу з галуззю права, тому що служить визначальною передумовою його виникнення.

Види правових статусів особи за суб'єктами:

- статус громадян, іноземців, осіб без громадянства, осіб з подвійним громадянством, біженців, українських громадян, що перебувають за кордоном;
- статус службових і посадових осіб (депутата, міністра, судді, прокурора, голови обласної державної адміністрації та ін.);
- статус осіб, що працюють в екстремальних умовах (на оборонних об'єктах, секретних виробництвах) та ін.

§ 2. Правовий статус народу

Народ як соціальна спільнота є суб'єктом права. Його правовий статус (права, свободи, обов'язки) закріплюється в нормах міжнародного права і у конституції (наприклад, право народу на самовизначення, заборона геноциду — у міжнародному праві; права народу та їх гарантії — у конституції).

Як суб'єкт права народ має загальний і конкретний статуси.

Загальний статус визначається тим, що народ визнається джерелом державної влади, має суверенітет усередині країни і на міжнародній арені. Ніхто не може привласнювати собі владу в державі, бо вона належить народу.

Конкретний статус пов'язаний із вступом народу в конкретні відносини, пов'язані з виборами державних органів через свій виборчий корпус, участю народу в референдумі, виробленням і формулюванням загальної волі, вираженням її на загальних сходах. У Конституції України відзначається: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори,

референдум та інші форми безпосередньої демократії» (ст. 69). Наприклад, вибори президента — це конкретні правовідносини, які виникають між народом (через виборчий корпус) і кандидатами у президенти. Вони короткосрочні, оскільки вибори проводяться відповідно до норм права, які визначають час і порядок їх проведення.

Говорячи про народ як суб'єкт права, слід зважити на те, що ступінь персоніфікації, організованості народу не дозволяє вважати його безпосереднім суб'єктом юридичних відносин, оскільки у більшості випадків він діє через державу, державні утворення, громадські організації (партиї, профспілки) тощо.

§ 3. Правовий статус держави

Ще римські юристи вважали, що держава — це суб'єкт особливого роду. На відміну від суб'єктів права — фізичних осіб -держава не має ні правоздатності, ні дієздатності. Будучи особливим колективним суб'єктом правовідносин, держава не має спеціальної компетенції. Вона встановлює і формулює завдання, принципи, цілі власної діяльності, права і обов'язки громадян та інших суб'єктів. Поняття правосуб'єктності до неї не застосовується, оскільки держава як суверенна організація користується правом самостійно визначати для себе коло обов'язків і предмет відання. Держава не є їй звичайним видом юридичної особи.

Держава — суверенна особа, що офіційно представляє суспільство як усередині країни, так і за кордоном, у взаєминах з іншими державами. Тому правовий статус держави реалізується двома системами:

- системою внутрішньодержавного права;
- системою міжнародного права.

Держава має загальний і конкретний правові статуси.

Загальний статус у системі внутрішньодержавного права визначається нормами (правами і обов'язками) конституції, а в системі міжнародного права — нормами (правами і обов'язками) міжнародного співтовариства, однаковими для всіх його членів. Слід зазначити, що держава як суб'єкт міжнародного права не тільки має права і обов'язки за міжнародним правом, а й створює його норми і принципи. Тому кожна держава має загальний міжнародно-правовий статус.

Що стосується конкретного статусу держави, то він залежить від тих конкретних різноманітних правовідносин, учасником яких є держава як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Будучи організацією всього суспільства, держава покликана виражати публічні, загальні інтереси і, відтак, діяти на основі норм публічного права.

За межами і усередині країни держава є найважливішим учасником таких публічних відносин:

- 1) міжнародно-правових (укладення двосторонніх і багатосторонніх договорів на основі норм публічного міжнародного права);
- 2) конституційно-правових (прийняття до національного громадянства, нагородження громадянина державою нагородою або присвоєння йому почесного звання);
- 3) кримінально-правових (здійснення боротьби зі злочинністю від імені держави) та ін.

Таким чином, держава через державну владу, яка являє собою вольові (керівництва-підпорядкування) відносини, що складаються між державним апаратом і суб'єктами політичної системи суспільства на основі правових норм, виступає як владний суб'єкт правовідносин.

Разом з тим держава виступає як суб'єкт права в цивільному обороті на основі норм приватного права.

За межами і усередині країни держава є найважливішим учасником приватноправових відносин:

- міжнародних (укладає договори на основі норм приватного міжнародного права);
- внутрішніх цивільно-правових (випускає державна позику; приймає передачу спадщини на користь держави; держава Україна, наприклад, вступає у відносини з Автономною Республікою Крим з приводу загальнодержавної власності).

І в сфері приватноправових відносин держава є рівноправним учасником, який не має ніяких пільг і переваг.

Держава як суб'єкт відносин у галузі приватного права і як суб'єкт власності може виступати в двох організаційно-правових формах:

- у формі загальнодержавної скарбниці;
- у формі створюваних нею юридичних осіб.

Слід звернути увагу на те, що держава управляє певною частиною власності, яка не закріплена за окремими державними організаціями і установами, а належить суспільству в цілому. Кошти державного бюджету та інше державне майно, не закріплене за державними підприємствами і установами, складають державну скарбницю країни.

Тому в приватноправових відносинах виступає не держава в цілому в єдиності своїх функцій і органів, а держава як загальнодержавна скарбница в особі своїх фінансових органів, які діють на певній ділянці комерційної, господарської діяльності. Держава, яка

розуміється в цьому сенсі як суб'єкт власності, договорів, є звичайним суб'єктом права власності (володіє, користується і розпоряджається нею відповідно до правил цивільного обороту), таким, що торгує і функціонує, суб'єктом приватноправових відносин, створює юридичні особи. Тому в цій сфері конкретної діяльності вона може бути прирівняна до юридичної особи особливого роду.

Наприклад, держава вступає в майнові правовідносини з різними комерційними корпораціями і, зокрема, бере участь у створенні акціонерних товариств на базі державної і приватної власності одночасно. Тут обсяг прав і обов'язків, якими володіє держава, не є постійним. Він змінюється залежно від того, в які конкретні майнові відносини вона вступає.

Конкретні правовідносини, в які вступає держава як усередині країни, так і на міжнародній арені, виникають, змінюються та припиняються, що спричиняє виникнення, зміну та припинення конкретного правового статусу держави.

Правове становище держави можна змалювати як суму її загального (внутрішньодержавного і міжнародного) і конкретних правових статусів, що виникають у неї як у суб'єкта правовідносин.

Визначеність і стабільність правового статусу держави, врегульованого нормами внутрішньодержавного права, позитивно впливає на її міжнародно-правовий статус, створює авторитет, відкриває широкі можливості для співробітництва з іншими державами.

[1] Див. про це в кн.: Общая теория прав человека / Под ред. Е.А.Лукашевой. — М., 1996. - С.29-30.

[2] Інтерес — потреба особи, яка виражається в діяльності з усвідомлення та реалізації цілей у суспільних відносинах.

[3] До відома читача: до 60-х років ХХ ст. у вітчизняній юридичній науці правовий статус ототожнювався з правозадатністю. Мотивувалося це тим, що правовий статус і правозадатність виникають і припиняються у суб'єкта одночасно, що вони є в однаковій мірі невідчужуваними.